

मातृभाषाप्रति राज्यको उदासीनता ः सामाजिक बहिष्करणको कारण

सुदीपसिंह नकमी*

लेखसार

जन्म पछि कुनै पनि व्यक्तिले आफु हुर्केको समुदायसँग हुर्कदै सिकेको भाषा मातृभाषा हो । परिवारको काखमा बसेर, टोल समुदायमा बसेर सिकेको हुँदा आफ्ना अभिव्यक्ति व्यक्त गर्न, अरुको भावना बुझ्न मातृभाषाको महत्त्व अत्यन्तै रहेको देखिन्छ । मातृभाषाले व्यक्तिको साथै समुदायको पनि भावनालाई प्रतिनिधित्व गर्दछ । नेपाल बहुभाषिक देश हो । यहाँ भाषिक विविधता छ । वि.सं. २०६८ को जनगणनाअनुसार नेपालमा १२३ भाषा बोलिचालीमा रहेका छन् । गोर्खा राज्य विस्तारसँगै खस भाषाले मात्र प्राथमिकता र संरक्षण पाउँदा अन्य मातृभाषाहरू बहिष्करणमा पर्दै गए । समयक्रमसँगै राज्यले खस भाषालाई राष्ट्रभाषा र सरकारी कामकाजको भाषा बनायो । राणाकालमा त नेपालभाषा लगायतका अन्य कतिपय जातजातिका भाषालाई प्रतिबन्ध नै लगाइयो । पञ्चायतकालमा 'एक राष्ट्र एक भाषा' को नीति नै अगाडि ल्याउने काम भयो । यस लेखले राज्यले लागू गरेको यस किसिमको नीतिले नेपाली खस भाषा बाहेकका अन्य भाषाभाषीहरूको सार्वजनिक तथा शैक्षिक जीवनमा के कस्तो असर पारेको छ भन्ने सवाललाई मिहिन रूपमा खोतल्ने प्रयत्न गरेको छ । यस लेखले नेवार समुदाय अन्तर्गतका पनि पेसागत जातिहरू जसले नेपालभाषामा मात्र बढी ज्ञान राख्दथे र यसै भाषालाई आफ्नो दैनिक जीवनसँग सम्बन्धित विभिन्न कार्य र क्षेत्रहरूमा प्रयोग गर्दै आइरहेका थिए, उनीहरू समस्यामा परेको देखाउँदछ । विभिन्न क्षेत्रमा यस समुदायका नागरिकको सहभागिताको सम्भावनालाई राज्यको यस किसिमको विभेदकारी नीतिले नियन्त्रण गरेको देखाउँदछ ।

प्रमुख शब्दावली ः मातृभाषा, बहिष्करण, राज्यको उदासीनता, नेपालभाषा, पेसागत जाति ।

पृष्ठभूमि

नेपाल भाषिक रूपमा विविधता रहेको बहुजातीय, बहुधार्मिक, बहुसांस्कृतिक समुदाय भएको राष्ट्र हो । वि.सं. २०६८ को जनगणना अनुसार नेपालमा १२५ जातीय समूह रहेका छन् । यस्ता समूहमा १२३ भाषा बोलिचाली र प्रचलनमा रहेका देखाएको छ । नेपालमा बोलिचाली र चलनचल्तीमा रहेका यी भाषाहरू विभिन्न समुदायसँग सम्बन्धित रहेका छन् । कुनै समूहमा एक समूह एक मातृभाषा रहेको देखिन्छ भने कुनै एक मातृभाषा फरक क्षेत्र र ठाउँअनुसार विभिन्न समुदायहरूको साझा भाषाको रूपमा समेत प्रयोगमा रहेको देखिन्छ । यादव (वि.सं. २००६) का अनुसार थारु, राजवंशी, नेवार, गुरुङ, धिमाल, दराई आदिमा एक समुदाय एक भाषाको नियम लागु हुन्छ । यसैगरी मैथली, भोजपुरी, अवधि भाषा क्षेत्र वा ठाउँ अनुसार विभिन्न समुदायको बोलिचालीमा रहेको मातृभाषा हो ।

मातृभाषालाई परिभाषित गर्न सहज र सरल छैन । सामान्यतया कुनै पनि व्यक्ति जन्मेपछि सबैभन्दा पहिले आफ्नी आमाबाट सिकेको भाषा नै मातृभाषा हो । यद्यपी एउटा व्यक्तिको एकभन्दा बढी मातृभाषा हुन भने सक्छ (गुप्ता सन् १९९७) । हरेक व्यक्तिलाई आफ्नो बालपन देखिनै बोलिचालीमा रहेको मातृभाषा अत्यन्तै प्यारो हुन्छ । कुनैपनि बच्चा जन्मेपछि बाबुआमाको काखमा बसेर हुर्कदै सिकिने भाषा, समुदायमा सबैभन्दा पहिले सिकिने र सम्प्रेषणको स्वाभाविक माध्यमको रूपमा प्रयोगमा ल्याईने भाषा भएको हुँदा मातृभाषासँग समुदायको भावना गहिरोसँग गाँसिएको हुन्छ (काईला, वि.सं.

*सुदीपसिंह नकमीले समाजशास्त्रमा विद्यावारिधि गनु भएको छ । हाल उहाँ समाजशास्त्र केन्द्रीय विभागमा उपप्राध्यापकको रूपमा कार्यरत हुनुहुन्छ ।

२०६२) । त्यसैले आफ्नो मातृभाषा माथिको अतिक्रमण र बहिष्करणले व्यक्ति तथा समुदायलाई आक्रोशित बनाउँदछ । द्वन्द्व निम्त्याउँदछ ।

नेपालको इतिहासलाई मिहिन रूपमा विश्लेषण गर्दा गोर्खा राज्यविस्तारसँगै खस भाषाले मात्र प्राथमिकता र संरक्षण पाउँदै गर्दा बाँकी रहेका अन्य स्थानीय र मातृभाषाहरू विस्तारै ओझेल र बहिष्करणमा पर्दै गए । समयक्रमसँगै यहि खस भाषालाई राष्ट्रभाषा र सरकारी कामकाजको भाषाको रूपमा विकास गरियो । करिब १०४ वर्ष चलेको राणा शासनकालमा त काठमाडौँ उपत्यकाभित्रको नेपालभाषा लगायत अन्य कतिपय जातजातिको भाषालाई प्रतिबन्ध नै लगाइयो । २००७ सालमा प्रजातन्त्र स्थापना भयो । तर भाषामाथिको सरकारी अतिक्रमण र बहिष्करण हटेन । बरु भिन्न स्वरूपमा झाँगिदै गयो । पञ्चायत कालमा आईपुग्दा शासकले 'एक राष्ट्र एक भाषा' को नीति नै अगाडि सारे । जसले गर्दा खस नेपाली भाषा बाहेकका अन्य भाषालाई राज्यले संरचनात्मक रूपमा ओझेलमा पाउँदै गयो र अन्य भाषाभाषीहरूको विभिन्न क्षेत्रहरूमा सहभागितालाई असर पार्यो । अझ नेपालभाषाको बारेमा कुरा गर्दा यसबाट नागरिकले विशिष्ट समस्याको सामना गर्न विवश भए । नेवार समुदायमा रहेका विभिन्न पेसागत जातिहरू जसले नेपालभाषामा मात्र बढी ज्ञान राख्दथे र आफ्नो दैनिक जीवनसँग सम्बन्धित विभिन्न कार्य र क्षेत्रहरूमा प्रयोग गर्दै आइरहेका थिए उनीहरू प्रत्यक्ष रूपमा मारमा परे । राज्यका विभिन्न क्षेत्र तथा निकायमा उनीहरूको सहभागिताको सम्भावनालाई यस किसिमको संरचनात्मक बहिष्करणले व्यापक रूपमा नकारात्मक असर पारेको देखिन्छ । यो लेख छ वटा उप परिच्छेदमा विभाजित रहेको छ । जसमा पहिलोमा पृष्ठभूमि, दोस्रोमा सामाजिक विग्रहमा भाषाको भूमिका, तेस्रोमा भाषाले शिक्षामा पारेको असर, चौथोमा नेपालभाषा माथि राज्यको संरचनागत विभेद, पाँचौँमा प्रजातन्त्र स्थापना पछि नेपालभाषा माथि राज्यको संरचनागत विभेद र छैटौँमा निष्कर्ष रहेको छ ।

अध्ययन विधि

नेपालमा मातृभाषाको अवस्था र त्यसको संरक्षण तथा सम्वर्द्धनमा राज्यले देखाएको उदासिनतामा केन्द्रित रहदै मूलतः यस लेखले नेपालभाषा माथि राज्यको नकारात्मक दृष्टिकोणको कारण नेवार समुदायले भोग्नुपरेको असरको चर्चा गरेको छ । यस लेख मूलतः मेरो विद्यावारिधिको क्रममा काठमाडौँको कीर्तिपुरमा वि.सं. २०७२ देखि २०७७ सालसम्म गरिएको स्थलगत अध्ययन र पूर्व प्रकाशित सम्बन्धित लेख तथा पुस्तकको अध्ययनमा आधारित रहेर तयार गरिएको छ । यस बाहेक विद्यावारिधि सकिँसकेपछि पनि मेरो खोजलाई विभिन्न ठाउँमा प्रस्तुत गर्ने क्रममा विभिन्न जानकार व्यक्तिहरूसँग गरिएको कुराकानीमा पनि यस अध्ययन आधारित रहेको छ ।

सामाजिक विग्रहमा भाषाको भूमिका

भाषाले समाज र राजनीतिलाई राम्रै प्रभावमा पारेको हुन्छ । संसारका द्वन्द्वग्रस्त देशको अध्ययन गर्ने हो भने पनि सामाजिक द्वन्द्व तथा विग्रहको एक प्रमुख कारण मध्ये भाषा रहेको देख्न सकिन्छ । दक्षिण एसियामा त भाषा विगत लामो समय देखि द्वन्द्वको कारण रहदै आएको छ । उदाहरणका लागि भारतमा हिन्दी भाषा जर्वजस्ती थोपरेको भन्दै तामिलले आत्मदाहसम्म गरेका थिए । पाकिस्तान र बङ्गलादेश विभाजनको एक प्रमुख कारण भनेको भाषा नै थियो । श्रीलंकामा राष्ट्रियताको आधिकारिक परिभाषा एक खास समुदायसँग मात्र जोडिएको कारण तामिल टाईगरले लामो समय सशस्त्र संघर्ष नै गरेका थिए (एब्राहम, २००४) । यसरी हेर्दा भाषा समाज तथा राजनीतिलाई प्रभाव पार्ने सबैभन्दा महत्वपूर्ण सवाल रहेको देखाउँदछ । मातृभाषा माथिको अतिक्रमण र राज्यको बेवास्ताले भाषाभाषी संघर्ष र द्वन्द्वमा संलग्न भएका धेरै उदाहरण पाउन सकिन्छ ।

नेपालमा पनि राज्यको बेवास्ता र उदासिनताको कारण धेरैजसो मातृभाषाहरू कथ्य रूपमा मात्र सीमित रहेका छन् । कतिपय भाषाहरू भने लोपोन्मुख अवस्थामा पुगेका छन् । लेख्य परम्परा नभएका भाषाहरू अन्य भाषाको बाहुल्यता र

अतिक्रमणको कारण आफ्नो अर्को पुस्ताले नबोली दिँदा वा प्रयोगमा नल्याई दिँदा लोप हुने अवस्थामा पुगेका छन्। नेपालमा प्रयोगमा रहेका मध्ये लामो लेख्य परम्परा भएका भाषाहरू अत्यन्तै थोरै छन्। यादव र शाक्य (वि.सं. २०६५) का अनुसार लेख्य परम्परा भएका भाषामा नेपाली, मौथिली, नेपालभाषा, तिब्बती, शेर्पा, लिम्बू, भोजपुरी, अबधी र लेप्चा प्रमुख हुन्। यी भाषाहरू विभिन्न लिपिमा लेखिन्छन्। नेपालभाषामा भूजिमोल, पाचुमोल, गोलमोल, रञ्जना र प्रचलित लिपिहरूको प्रयोग चलनचल्तीमा रहेको छ भने परम्परागत रूपमा चल्दै आएका यसभाषाका अन्य लिपिहरू भने हाल चलनचल्तीमा रहेको पाउन सकिदैन।

नेवार समुदायभित्र पनि नेपालभाषा सम्बन्धी लेख रचनाहरू देवनागरी लिपि बाहेक अन्य लिपिमा पढन नजान्ने नेवारहरूको संख्या अत्याधिक नै छ। नेवार समुदायको चाडपर्व, विशेष उत्सवका दिन (जस्तै न्यूँ दँ) आदि मनाउने सन्दर्भमा व्यानर, झन्डा आदिमा नेपालभाषाको प्रचलित लिपिको प्रयोग गर्ने प्रचलन बढेसँगै केही उत्तरदाताहरूले प्रचलित लिपिबाट लेखिएका एक दुई अक्षरसम्म पढ्न सक्ने बताएका थिए। नेपालमा भारोपेली, भोटबर्मेली, ड्रविड र आग्नेय परिवारका भाषाहरू बोलिन्छन्, जुन आदिवासी जनजातिहरूले बोल्ने भाषा भोट – बर्मेली समुदाय अन्तर्गत रहेको देखिन्छ। नेवारहरूले बोल्ने नेपालभाषा पनि यही अन्तर्गतको एउटा भाषा हो।

संसारभर भाषालाई जातीय पहिचानको प्रमुख आधार मानिन्छ। यसले एकातर्फ जातजातिलाई आफ्नो पहिचान दिन्छ भने अर्को तर्फ कुनै पनि जातिलाई एउटै समूहमा बाँधिराख्न पनि ठुलै योगदान दिने गर्दछ। उदाहरणको लागि नेवार समुदायलाई मातृभाषा 'नेपालभाषा' ले एउटै समूहमा एउटै नेवार पहिचानमा बाधिराख्नमा ठुलै योगदान गरेको छ (नकर्मि, सन् २०१०)। भाषा पहिचानको एक प्रमुख आधार त हुँदै हो, त्यस माथि पनि भाषासँग समुदायको भावनात्मक सम्बन्ध समेत बलियोसँग गाँसिएको हुन्छ। यसै कारण कुनै पनि भाषालाई राज्यले उपेक्षा गर्नाले उपेक्षित समुदाय राज्यको मुलधारबाट बहिष्करणमा पर्ने सम्भावना अत्यन्तै धेरै हुन्छ। यस किसिमको संस्थागत बहिष्करणले कालान्तरमा समुदायमा डरलाग्दो किसिमको सामाजिक विग्रह तथा द्वन्द्व निम्त्याउने खतरा पनि हुन्छ। उदाहरणको रूपमा श्रीलङ्काको तामिल विद्रोहलाई लिन सकिन्छ।

नेपालमा पनि विगत लामो समयदेखि नेपाली भाषालाई मात्र राज्यले उच्च प्राथमिकतामा राख्दै आएको प्रस्टै छ। राज्यले नेपाली भाषालाई संरक्षण गर्ने नीति नै अबलम्बन गरेको छ। यसबाट गैर नेपाली भाषा मातृभाषाका रूपमा दैनिक दिनचर्यामा प्रयोग गर्दै आइरहेका समूह वा समुदायहरू राज्यको प्रशासनदेखि र अन्य क्षेत्रहरूमा अटाउन सकेनन्। आफ्नो भावनात्मक सम्बन्ध जोडिएको मातृभाषालाई राज्यले संस्थागत र संरचनागत रूपमा बहिष्करणमा पाउँ लागेसँगै त्यस्ता समुदायका नागरिकमा असन्तुष्टि र असन्तोष बढ्दै गएको देखिन्छ। नेवारभित्रका पेसागत जातिहरू पनि आफ्नो दैनिक दिनचर्यामा नेपालभाषा नै बढी प्रयोग गर्ने गर्दछन्। यहि कारणले आफ्नो दैनिकीमा प्रयोग हुने भाषाको कम प्रयोग हुने क्षेत्रहरूमा उनीहरूको सहभागिता अत्यन्तै न्यून रहेको पाईन्छ (नकर्मि, सन् २०१७)।

नेपालभाषालाई राज्यले बन्देज गरेसँगै मूलतः पेसागत जातिका नेवारहरूको प्रशासन लगायत अन्य क्षेत्रमा सहभागिताको ढोका बन्द भयो यस किसिमको संरचनात्मक बहिष्करण र अप्ट्याराको बिचमा पनि प्रशासन क्षेत्रमा संलग्न भएकाहरूलाई पनि मातृभाषामा बोलचाल गर्न हतोत्साहित गर्ने अवस्थाले गैर नेपाली भाषी पेसागत जातिमा यसको नकारात्मक असर पर्यो। यही मातृभाषा माथिको राज्य संयन्त्र र संरचनाको नकारात्मक व्यवहार र बहिष्करणले गर्दा नेवार समुदायभित्रका पेसागत जाति जो नेपालभाषा बाहेक अन्य भाषामा संवाद गर्न जान्दैन थिए उनीहरूले सरकारी तथा अन्य सार्वजनिक निकायमा जागिर खाने बारेमा सोच्नै छाडे। यसरी भाषा माथिको राज्यको बहिष्करणको कारण पेसागत जातिका व्यक्तिहरू राज्यको प्रशासन तथा सार्वजनिक सेवाका क्षेत्रहरूबाट विस्तारै बहिष्करणमा पर्दै गए (नकर्मि, सन् २०१०)।

हरेक भाषाको आफ्नै विशिष्ट लवज र बोल्ने तरिका हुन्छन् । तर कतिपय अवस्थामा यहि लवज र बोल्ने तरिकाको कारण अन्य भाषाभाषी समूहका मानिसले जिस्क्याउने आधार समेत बन्दै आएको देखिन्छ । यस अध्ययनकै क्रममा पनि उत्तरदाताहरूले नेवारी लवजमा नेपाली बोल्दा साथीहरूले जिस्काउने र होच्याउने गरेको बताएका थिए । अन्य भाषाभाषीका व्यक्तिले नेवारी लवजमा बोलेर जिस्क्याउँदा त्यसले सार्वजनिक जीवनमा संलग्न हुनेक्रममा मानसिक रूपमा अप्ठ्यारो अवस्था भोग्नुपरेको उनीहरूको भनाई थियो । राणा शासनकालदेखि गणतान्त्रिक शासनकालसम्म आई पुग्दा पनि धेरै नेवारहरूले प्रस्टसँग नेपाली बोल्न जानुलाई आधुनिकतासँग जोड्ने गरेको देखिन्छ । आफूलाई आधुनिकतासँग जोड्न चाहने नेवारहरू आफ्नो दैनिकीमा अत्याधिक नेपाली भाषाको प्रयोग गर्ने गर्दछन् । नेपाली भाषीहरूको हेपाइ र आफूलाई आधुनिक देखाउने होडमा धेरैले आफ्ना सन्तानहरूसँग घरमा पनि नेपाली भाषामा नै संवाद गर्ने अभ्यास सुरु गरेको देखिन्छ । उनीहरू नेपालीलाई मातृभाषाको रूपमा प्रयोग गर्दै आइरहेका बाहुन वा क्षेत्रीहरूले जस्तै गरी आफ्ना सन्तानहरू पनि नेपाली भाषामा पोख्त होस् र सहजै बोल्न र लेख्न सक्ने होस् भन्ने चाहन्छन् । यसरी नेपाली भाषालाई चलनचल्तीमा प्राथमिकता दिनेमा नेवारभित्रका उच्च जातिका व्यक्तिहरूको बाहुल्यता रहेको देखिन्छ (श्रेष्ठ, सन् १९९९) । विशेषतः राज्यसत्तासँग नजिक रहेका र लाभ लिएकाहरूले यस प्रवृत्तिलाई प्राथमिकताका साथ पछ्याएको देखिन्छ । यस्ता समुदाय तथा परिवारका व्यक्तिले यसलाई आफ्नो प्रतिष्ठाको विषय नै बनाएको देखिन्छ । आफ्नो हैसियत अन्यको तुलनामा माथि देखाउन पनि उनीहरू नेपाली भाषाको प्रयोग अत्यधिक गर्ने गर्छन् । केहीले त आफुले नेपालभाषा नबुझेको स्वाड पनि पार्ने गरेको अध्ययनको क्रममा उत्तरदाताहरूले बताएका थिए । केही पेसागत जाति जसको राज्यसत्तासँगको पहुँचका कारण यस प्रकृत्यामा सामेल भएको भए तापनि आम पेसागत जातिहरूका लागि भने यो चासोको विषय कहिल्यै बनेन । उनीहरूको दिनचर्याका लागि यस प्रकृत्यामा सामेल हुनु खासै आवश्यक पनि थिएन (महर्जन, ने.सं. १९२९) ।

भाषाले शिक्षामा पारेको असर

काठमाडौँ उपत्यका भित्रका कतिपय स्थानमा बस्ने नेवार समुदायका नागरिकले अहिले पनि नेपाली भाषा राम्रोसँग बोल्न र बुझ्न सक्दैनन् (नकर्मि, सन् २०१०) । यस अध्ययनकै क्रममा पनि केही नेवार उत्तरदाताहरूसँग अन्तर्क्रिया गर्ने क्रममा उनीहरूले पनि नेपाली भाषा बोल्न असहज रहेको जवाफ दिएका थिए । यसरी हेर्दा अझै पनि नेपाली भाषा स्पष्टसँग बोल्न र अरुले बोलेको बुझ्न नसक्ने जेष्ठ नागरिक उपत्यका वरिपरि प्रशस्त भेटिन्छन् । त्यसमा पनि पेसागत जातिका नेवारहरूको सङ्ख्या अत्यन्तै धेरै रहेको बुझ्न गाह्रो छैन । नेपाली भाषा माथिको कमजोर पहुँचको प्रभाव उनीहरूका सन्तानमा पनि परेको बुझ्न सकिन्छ । यसले उनीहरूको विभिन्न क्षेत्रहरूमा सक्रिय सहभागिताको सम्भावनालाई न्यून गरिदिएको छ । अध्ययनको क्रममा उमेरले ७० वरपरका केही पेसागत जातिका उत्तरदाताले नेपाली भ्या मस्यु (नेपाली भाषा जान्दिनँ) भन्दै नेपालभाषामा जवाफ दिएका थिए । नेपाली भाषा बोल्न नजानेको कारण गैर नेवार समुदायकाहरूसँग बोल्न उनीहरू सहज मान्दैनन् । नेपालभाषा बोलचाल नहुने सार्वजनिक निकायमा जान उनीहरू धक मान्ने गर्दछन् । साथै भाषाकै कारण कतिपयले विद्यालय शिक्षा बिचमै छाड्न बाध्य भएको उदाहरणहरू प्रशस्तै पाइन्छ । मातृभाषामा सञ्चार गर्न नपाउने र नेपाली भाषामा पहुँच नभएको कारण नेवार समुदायको गतिविधिलाई निकै खुम्च्याउदै लगेको यसले देखाउँदछ ।

नेपालमा बिचमै विद्यालय शिक्षा छोडेका विद्यार्थीहरूमा नेपाली बाहेकका मातृभाषी बालबालिकाहरू नै धेरै रहेका देखिन्छ । विद्यालय शिक्षा मातृभाषामा पाउन नसक्दा र नेपाली भाषामा पहुँच नहुँदा बालबालिकाहरू विद्यालयमा टिक्न र अध्ययन गर्न सक्ने अवस्थामा रहदैनन् (यादव र शाक्य, वि.सं. २०६५) । बिचैमा विद्यालय शिक्षा छाड्नुको एउटा मुख्य कारण भाषामा पकड नहुनुलाई पनि मान्न सकिन्छ । भाषा संवादको माध्यम मात्र नभई यसले आत्मविश्वास बढाउने काम पनि गर्दछ । मातृभाषा बाहेक बोलीचालीको अभ्यास नभएका बालबालिकाहरूले विद्यालयमा नेपाली वा अग्रेजी भाषाबाट मात्रै शिक्षा ग्रहण गर्नु पर्ने बाध्यात्मक अवस्था नेपालका विद्यालयको आम चरित्र हो । जसको कारण बालबालिकाहरू निरुत्साहित तथा अपहेलित हुँदै विद्यालय शिक्षा बिचैमा छोड्ने गर्दछन् (यादव, सन् २००६) ।

भाषा सम्पूर्ण ज्ञान नभई ज्ञान आर्जनको एक माध्यम मात्रै हो । तर नेपालमा भाषालाई नै समग्र ज्ञानको रूपमा परिभाषित गर्ने अभ्यास रहेको देखिन्छ । जसको कारण ज्ञान, विचार, सिप भएर पनि भाषामा पहुँच नहुँदा बालबालिका विद्यालय शिक्षाबाट संरचनागत रूपमा बहिष्कृत हुँदै आएका छन् । एउटा भाषिक परिवारमा रहेको बच्चालाई हठात अर्को भाषिक परिवारमा लैजाँदा उसले अत्यन्तै ठुलो सामाजिक र मानसिक समस्या भोग्नु पर्दछ । एउटा भाषाको संरचना पूर्ण रूपमा ग्रहण गरिसकेपछि अर्को भाषा ग्रहण गर्न तुलनात्मक रूपमा सहज हुन्छ । तर, एउटा भाषिक समूहसँग अभ्यस्त नहुँदै अर्को भाषामा बोल्न, बुझ्न तथा शिक्षा ग्रहण गर्न बाध्य बनाउँदै लैजाँदा बालबालिकाले शिक्षा ग्रहण गर्न र ज्ञान आर्जन गर्न सक्दैनन् । बालबालिकाहरू यही भाषाकै कारण शिक्षा ग्रहण गर्ने क्रममा हतोत्साहित हुन पुग्दछन् (यूनेस्को, सन् १९५३) ।

आफूले राम्ररी नजानेको तथा अरूले बोलेको सहजै बुझ्न नसकिने भाषाका माध्यमबाट शिक्षा ग्रहण गर्नुपर्दा अधिकांश पेसागत जातिका नेवारहरूले औपचारिक रूपमा विद्यालय शिक्षा राम्रोसँग ग्रहण गर्न नसकेको देखिन्छ । आफूले राम्ररी नजानेको तथा सजिलै नबुझिने भाषामा शिक्षा ग्रहण गर्नुपर्दा पेसागत जातिका एकजना नेवारले शिक्षा लिनबाट वञ्चित रहनु परेको अवस्थालाई उनकै शब्दमा चित्रण गर्दै (नकमी, सन् २०१०:७०) लेख्छन्:

मेरो घरमा नेवारी बाहेकको अन्य भाषा बोलिदैनथ्यो । आफ्नो मातृभाषा बाहेक अन्य भाषा सिक्दै नसिकेको बालकलाई विद्यालय जानुपर्छ भन्दै भर्ना गरिदिए । विद्यालय जाँदा शिक्षकले नेपाली भाषामा पढाउने, प्रश्न गर्ने, गृहकार्य दिने काम गर्नुहुन्थ्यो । तर भाषा नबुझ्दा गृहकार्य निकै परको कुरा भयो शिक्षकले कक्षामा के पढाउनुभयो भन्नेसम्म पनि मैले थाहा पाउन सकिन । घरमा बुझाइदिने पनि कोही भएनन् । भोलिपल्ट स्कुल जाँदा जहिल्यै शिक्षकको गाली खानुपथ्यो । कतिपय अवस्थामा त शिक्षकको पिटाई समेत खाए । नेपाली भाषी साथीहरूले मलाई जहिल्यै जिस्क्याउँथे । नेपाली भाषी साथीहरूसँग बोल्न पनि लाज लाग्थ्यो किनभने उनीहरूसँग नेपालीमा बोल्नुपथ्यो । त्यसैले कक्षा एक पुरा नगरीकनै स्कुल छाडिदिएँ । आफूले बुझ्ने नेपालभाषामा पढ्न पाएको भए म पनि शिक्षित हुन्थे कि ?

खोज्दै जाने हो भने भाषाकै कारण विद्यालय शिक्षा पुरा गर्न नसकेका थुप्रै नेवारहरू अझै पनि काठमाडौँ र वरिपरि सजिलै भेटिन्छन् । माथि उल्लिखित भनाइ एउटा उदाहरण मात्रै हो । यस अध्ययनकै क्रममा पनि यस्ता उत्तरदाताहरू भेटिएका थिए जसले विद्यालय शिक्षा पूरा गर्न नसक्नुको पछाडि प्रमुख कारण भाषा नै रहेको जवाफ दिएका थिए । विद्यालयमा आफूले नबुझ्ने नेपाली भाषामा पठनपाठन हुँदा आफूले बुझ्न र शिक्षक तथा साथीसँग सवालजवाफ गर्न नसकेको कारण विद्यालय नै छाड्नु परेको उनीहरूको ठहर थियो । केही उत्तरदाताहरूले जेनतेन विद्यालय शिक्षासम्म अध्ययन सम्पन्न गरेको भए तापनि नेपाली भाषाको व्याकरणको ज्ञानको कमीका कारण भाषामा अशुद्ध हुने हुँदा साथीभाइले जिस्काउने डरले त्यसपछि विद्यालय जान र थप अध्ययन गर्न इच्छा मरेको बताएका थिए । भाषाले शिक्षामा पारेको नकारात्मक असर नेवार समुदायभित्र मात्र नभइ अन्य गैर नेपाली भाषीहरूमा पनि भेट्न सकिन्छ । नेवारभित्रका पेसागत जातिहरूको विभिन्न क्षेत्रहरूमा देखिएको कम पहुँचको एउटा प्रमुख कारण भनेको आफूले राम्रोसँग बुझ्ने भाषामा आधारभूत शिक्षा लिन पाउँने अधिकारबाट उनीहरू वञ्चित हुनु परेकोले गर्दा पनि हो ।

अमेरिका र फिलिपिन्समा गरिएका अध्ययनहरूले प्रारम्भमा आफ्नो मातृभाषामा शिक्षा ग्रहण गर्न पाएका विद्यार्थीहरूले उच्च शिक्षादेखि लिएर अन्य क्षेत्रहरूमा पनि राम्रो गरेको देखाउँछ (वाल्टर र डेक्कर, सन् २०११) । मातृभाषामा शिक्षा ग्रहणको अवसरले विद्यार्थीमा मानसिक रूपमै आत्म विश्वासको भावना विकास गर्दै थप शिक्षा ग्रहणका लागि जग निर्माण गरिदिन्छ । कुनै पनि विद्यार्थीको आफ्नो मातृभाषासँग भावनात्मक सम्बन्ध हुने हुँदा उसकै भाषाबाट प्रारम्भिक शिक्षाको अवसर प्रदान गर्दा उसले छिटो सिक्न सक्ने अवस्था सृजना हुन पुग्दछ (यूनेस्को, सन् १९५३) । राज्यले लिएको एक भाषिक नीतिले उच्च जातिका नेवारहरूमा पनि प्रभाव त पारेको छ तर अरू पेसागत जातिहरूको तुलनामा उनीहरूलाई पारेको प्रभाव कम रहेको छ । त्रिरत्न मानन्धरलाई उद्धृत गर्दै नकमी (सन् २०१०) का अनुसार वि.सं. २०४६ मा प्रजातन्त्रको

पुनस्थापना पछि पढ्ने अवसर पाएका केही नेवारहरूलाई विद्यालय शिक्षा ग्रहण गर्ने क्रममा नेपाली र अङ्ग्रेजी विषय पनि गुरुहरूले नेपालभाषा मा बुझाई दिने गर्दा त्यसले उनीहरूको शिक्षामा सकारात्मक प्रभाव परेको देखिन्छ। त्यसरी मातृभाषामा बुझाउने विद्यालय र त्यस्तो पद्धति नभएका विद्यालयमा नेवार समुदायको बालबालिकाले लिने ज्ञानको अवस्थामा निकै भिन्नता रहेको देखिन्छ। यस्तो पद्धति अवलम्बन नगरेको भए शिक्षामा नेवारहरू विशेषतः पेसागत जातिका नेवारहरूको सहभागिता अझै नाजुक हुने अवस्था देखिन्छ।

राज्यको नेपालभाषा माथि संरचनागत विभेद

गोरखाका राजा पृथ्वीनारायण शाहले बाइसे, चौबिसे लगायत छरिएर रहेका अन्य राज्यहरूलाई एकीकरण गर्नु अगाडी विभिन्न जातजातिको अधीनमा रहेका राज्यहरूको आफ्नै धर्म, संस्कृति र भाषाहरू प्रचलन तथा अभ्यासमा रहेका थिए। काठमाडौं उपत्यकाभित्र नेपालभाषा प्रचलनमा थियो। बहुसंख्यक बासिन्दा नेपालभाषी थिए भने बोलिचालीमा पनि नेपालभाषाकै बाहुल्यता रहेको थियो। पृथ्वीनारायण शाहले उपत्यकामा विजय प्राप्त गरेपछि र उनका उत्तराधिकारीहरूले गरेको राज्य विस्तारसँगै विभिन्न क्षेत्रहरूमा गोर्खाली प्रशासन, अड्डा विस्तार हुदै गयो। राज्य एकिकरण र विस्तारसँगै खस भाषालाई राज्यले सम्पर्क भाषाको रूपमा विकास गर्दै लाग्यो र खस भाषाले व्यापकता पाउँदै गयो (बिष्ट, सन् १९८२)। पृथ्वीनारायण शाहले नेपाललाई चार जात छत्तिस वर्णको चार वर्ण छत्तीस जात हो कि? साझा फूलबारीको रूपमा परिभाषित त गरे तर त्यसको प्रभावकारी र व्यावहारिक कार्यान्वयन गर्नेतर्फ राज्यले कुनै ध्यान दिन सकेन। भाषा, धर्म, जात, वर्णको आधारमा समरंगी रहेको नेपालमा एउटा मात्र नेपाली भाषाले प्राथमिकता पाउँदै गयो। शासकले यहि नेपाली भाषालाई राष्ट्रभाषाको रूपमा विकास गरे। नेपाली भाषा नै सरकारी र सार्वजनिक निकायको कामकाजको भाषा बनाइयो। राणा शासनकालमा आई पुग्दा नेपाली भाषालाई नै राष्ट्रिय र सरकारी काम काजको भाषाको रूपमा मान्यता दिइयो (लावती, सन् २००५)।

राणा शासनको जग बसाउने जंगबहादुर राणाले जारी गरेको पहिलो मुलुकी ऐनमार्फत विभिन्न धर्मसँग सम्बन्धी जातजातिहरूलाई हिन्दू धर्मको एउटै छातामुनि राख्ने कानुनी व्यवस्था भयो। जसले गर्दा गैरहिन्दु धार्मिक र अन्य भाषिक समूहलाई हिन्दूकरण प्रकृत्यामा समाहित हुन बाध्य बनायो। जसले गर्दा गैर खस भाषीहरूमा खसभाषा बाध्यकारी बन्दै गयो। सन् १९०५ मा आईपुग्दा तत्कालीन प्रधानमन्त्री चन्द्र शमशेरले काठमाडौं उपत्यकामा नेपालभाषाको प्रयोगमा प्रतिबन्ध नै लगाई दिए। यससँगै अड्डा अदालतदेखि प्रशासन र जग्गा दर्तामा पनि नेपाली बाहेक अन्य भाषाको प्रयोगमा प्रतिबन्ध लाग्यो। यसले गर्दा नेवारभित्र पनि विभिन्न उपजातिहरूको जसको नेपाली भाषामा पकड छैन उनीहरू राज्य प्रशासनबाट बहिष्करणमा पर्दै गए। अर्थात, भाषाकै कारण नेपालभाषालाई मात्र दिनचर्यामा प्रयोग गरिरहेका भाषीहरू सार्वजनिक जीवन र प्रशासनिक क्षेत्रबाट संरचनागत बहिष्करणमा परे। चन्द्रशमशेरको मृत्यु पछि पनि प्रतिबन्ध हटेन। यसपछिका अर्का प्रधानमन्त्री जुद्ध शमशेरले पनि नेपालभाषा साहित्य तथा लेखनमा संस्थागत रूपमा प्रतिबन्ध नै लगाए। राज्यले बनाएको यस नीति नमान्ने धेरै नागरिकलाई जेल हाले र कतिपयलाई देश निकाला नै गरे (श्रेष्ठ, सन् १९९९)। यो क्रम यत्तिमै रोकिएन। यसपछि पनि क्रमशः अन्य मातृभाषी माथि पनि राज्यबाट नीतिगत रूपमै प्रतिबन्ध लगाउने क्रम चलिरह्यो। यहि समयमा लिम्बू भाषामा लेखपढ गर्ने थुप्रै लिम्बू विद्वान्हरू राज्यबाट पक्राउ पर्ने र जेल हुने डरले सिक्किम तर्फ भागे (तुम्बाहाङ्ग, सन् २०१२)।

राणा शासकहरू नेपालभित्रका विभिन्न जातजातिमा प्रचलनमा रहेको गैर नेपाली भाषाको विरुद्धमा थिए। यसर्थ नेपाली बाहेकका भाषामा राज्यले संरचनात्मक तथा नीतिगत रूपमा बहिष्करण र उपेक्षा गर्दै जाँदा देशभित्र रहेका अन्य जातजातिले बोल्ने गैर नेपाली भाषा विस्तारै नासिँदै गए। राणाकालमा नेपालमा छापाप्रेस थिएन। त्यसैले भारतमा पुस्तक छापिएर नेपाल भित्रिने गर्दथ्यो। उक्त समयमा नेपालभाषामा केही पुस्तकहरू भारतमा छापिएर नेपाल भित्रिने गर्दथे।

उदाहरणका लागि सन् १९०९ मा निष्ठानन्द बर्जाचार्यले प्रकाशनमा ल्याएको किताब एकभिमसती प्रज्ञापारा को प्रकाशन सम्बन्धी सम्पूर्ण काम कलकत्तामा भएको थियो (हृल्पटन, सन् २००८)। सन् १९१२ मा जगत सुन्दर मल्लले सबै नेवारहरूलाई आफ्नै मातृभाषाबाट शिक्षा ग्रहणको मौका मिलोस् भन्ने उद्देश्यका साथ भक्तपुरमा नेपालभाषा विद्यालय खोलेका थिए। यसलाई राणाहरूले राम्रो मानेनन् र मल्ललाई पक्राउ गरी जेल हाले। जगतसुन्दर मल्लले नेपालभाषा र शिक्षामा गरेको योगदानको कदर गर्दै प्रजातन्त्रको पुर्णस्थापनापश्चात् २०४७ सालमा उनकै नाममा नेपालभाषाको माध्यमबाट पढाई हुने नेपालको प्रथम विद्यालय जगत सुन्दर ब्वोने कुथि माध्यमिक विद्यालयको स्थापना भएको हो। यो विद्यालय काठमाडौँको लकुतिर्थ, चागलमा अवस्थित छ। यस विद्यालयमा सिक्न चाहनेहरूका लागि नेपालभाषाका लिपिहरू पनि सिकाइन्छ। नेवार बाहेक गैर नेवारहरू पनि यस विद्यालयमा अध्ययन गर्ने गरेका छन्।

राणाहरू नेपाली भाषाको मात्रै संरक्षण चाहन्थे, फलस्वरूप सन् १९१३ मा गोर्खा भाषा प्रकाशनी समितिको स्थापना भएको थियो। यसले झन् गैर नेपाली भाषालाई ओझेलमा पार्न मद्दत गर्‍यो। योगविर सिंह कंसाकारले सन् १९२४ मा नेपालभाषाबाट धार्मिक कविता लेखेकै कारण राज्यलाई जरिबाना तिर्नु परेको थियो। शुक्रराज शास्त्रीले सन् १९४१ मा पहिलो नेपालभाषाको व्याकरण किताब लेखेका थिए। शास्त्रीको यस कार्यलाई राणा शासकले सत्ताको विरोधको रूपमा लिएका थिए। यसैगरी चित्तधर हृदय, सिद्धिचरण श्रेष्ठ, धर्म दत्त यमी र फत्तेबहादुर सिंहलाई नेपालभाषामा कविता, कथा, लेख आदि मार्फत प्रचारप्रसार गरेको अभियोगमा पक्राउ गरी जेल हालेका थिए (तमोट, ने.सं. १९११ र शाक्य, ने.सं. १९१२)।

प्रजातन्त्र स्थापना पछि नेपालभाषा माथि राज्यको संरचनागत विभेद

वि.सं. २००७ मा प्रजातन्त्रको स्थापना भयो। यसपछि पनि विभिन्न जातजातिहरूको मौलिक भाषाको संरक्षण तर्फ सरकारले कुनैपनि चासो देखाएन। बरु राणा शासनकै विभेदकारी र बहिष्करणवादी नीतिलाई अझ विस्तार गरिदैं लगियो। नेपाली भाषालाई मात्र सरकारी कामकाजदेखि विद्यालय शिक्षा ग्रहणको एकल भाषाको रूपमा विस्तार गरियो। नेपाली बाहेकका अन्य भाषाहरू सरकारको प्राथमिकता परेन। यद्यपि प्रजातन्त्रको स्थापनासँगै सुरु भएको रेडियो नेपालबाट नेपालभाषामा हप्तामा एक पटक समाचार प्रसारणको सुरुवात भने भएको देखिन्छ। सन् १९८५ मा काठमाडौँ नगरपालिकाले नेपालभाषामा पनि निवेदन लिने र नगरपालिकाको मुख्य निर्णयहरू प्रकाशन गर्ने निर्णय गर्यो। तर केन्द्र सरकारले यो निर्णयलाई कार्यान्वयनमा जान दिएन। सरकारको पूर्वाग्रही सोच र व्यवहारका कारण काठमाडौँ महानगरपालिकाको उक्त निर्णय सफल हुन सकेन।

वि.सं. २०१७ साल पुष १ गतेबाट सुरु भएको निर्दलीय पञ्चायतकालमा त झनै एक राष्ट्र एक भाषाको नीति नै लादियो। नेपाली भाषा बाहेकका अन्य भाषा प्रतिको असहिष्णुतालाई संस्थागत गर्ने प्रयास गर्दै बहुभाषिकतालाई नेपाली भाषाको एकाधिकारमा विलय गराउने संरचनागत प्रयत्न भए (प्याफ, सन् १९९७)। वि.सं २०२३ मा बिना कुनै कारण रेडियो नेपालबाट नेपालभाषामा चलिरहेको समाचार प्रसारणलाई बन्द गरियो। यसलाई राज्यस्तरबाट आफ्नो मातृभाषाको अपमान भएको ठानी सरकारको यस कदमको विरोध गर्ने अभियान नै चल्यो। यस क्रममा भाषा स्याना आन्दोलन (भाषा मार्ने प्रयास विरुद्धको आन्दोलन) सुरु भएको थियो। पञ्चायत सरकारले यस आन्दोलन दबाउने क्रममा आन्दोलनलाई नेतृत्व गर्दै आइरहेका बौद्ध भिक्षु सुदर्शन, नेपालभाषाका साहित्यकार श्री कृष्ण नकर्म (अनु), मंगलमान शाक्य, पुष्प गोपाल शाक्यलाई पक्राउ गरी जेल हाल्यो। यसैगरी साहित्यकार दुर्गालाल श्रेष्ठ, समाजसेवी हितकर विर सिंह कंसाकार, मंगलमान शाक्य भूमिगत हुन बाध्य पारिए (तुम्बाहाङ्ग, सन् २०१२)।

राज्यले गरेको यस किसिमको विभेद र ज्यादतीको कारण पछि भाषा आन्दोलनलाई सङ्गठित तवरमा अगाडि बढाउने काम भयो। अधिकारवादी नेता पदमरत्न तुलाधरको अगुवाइमा वि. सं. २०२२ मा मंका खलःको स्थापना भयो। नेपालभाषालाई राष्ट्रिय सम्पत्ति मान्दै नेपालभाषा साहित्यलाई जोगाइराख्ने उद्देश्यले वि.सं. २०२८ सालमा मुना सः अर्थात्

सामूहिक आवाजनामक संस्था पनि स्थापना भएको थियो (श्रेष्ठ, वि.सं. २०६४) । यस्ता संस्था तथा अभियानले समुदायस्तरमा नेपालभाषाको संरक्षण, विस्तार र भाषाको महत्वको सम्बन्धमा जनचेतना अभिवृद्धि गर्ने कार्यमा महत्वपूर्ण योगदान गर्यो । समुदाय तवरमा जतिसुकै आवाज उठे पनि निर्दलीय पञ्चायत व्यवस्थाले अरूको संस्कृति र भाषाप्रतिको भावनालाई बेवास्ता गरिनै रह्यो । झन् नेपाली भाषा, राजसंस्था र हिन्दू धर्मलाई राष्ट्रिय एकताको प्रतीकको रूपमा प्रचार प्रसार थालियो ।

नेपाली भाषालाई मात्र आधिकारिकता दिँदै शिक्षण सिकाइ, प्रशासनिक कामकाज, सञ्चार, संसद्, अदालत आदिमा यहि एउटा भाषालाई मात्रै आधिकारीता प्रदान गरियो । सन् १९७९ मा बनेको नयाँ शिक्षा नीतिले नेपालीबाहेक अरू भाषालाई पूर्ण रूपमा उपेक्षा गर्यो । उक्त नीतिले देशभित्र बोलिने अन्य भाषालाई चिन्दै चिनेन । यसको प्रत्यक्ष असर विद्यालयको पठनपाठनदेखि सरकारी कामकाज र अन्य क्षेत्रहरूमा पनि पर्यो । 'एक देश एक भाषा' कै नीतिका कारण नेपाली भाषी र नेपाली भाषामा समाहित भईसकेका गैर नेपाली भाषी समूहहरूले मात्र सामाजिक, आर्थिक, शैक्षिक र राजनीतिक फाइदा लिन सक्ने अवस्थाको निर्माण भयो । नेपाली भाषामा दख्खल नभएका वा कम पहुँच भएका गैर नेपाली भाषीहरू यस्ता अवसरहरूबाट पूर्ण रूपमा वञ्चित भए ।

अध्ययनकै क्रममा उत्तरदाताहरू नेवारभित्रका पेसागत जातिहरूमा यसले नकारात्मक असर पारेको र अन्यभन्दा नेपाली भाषा माथिको कम पहुँचकै कारण उनीहरूको विभिन्न क्षेत्रहरूमा सहभागिता जनाउन सक्ने अवस्था नबनेको ठान्दछन् । सार्वजनिक जीवन र अवसरहरूमा उनीहरू विस्तारै खुम्चिदै गए । निजामती सेवा प्रवेशको एउटै मात्र ढोका लोक सेवा आयोगले पनि नेपाली भाषालाई आधिकारिता दियो । नेपाली बाहेकका अन्य भाषा र संस्कृतिलाई लोकसेवा आयोगले नचिन्दा यसको नकारात्मक असर गैर नेपाली भाषी र विशेषतः नेवार पेसागत जातिहरूमा गम्भिर रूपमा पर्न गयो । यसै गरी साझा प्रकाशन र नेपाल प्रज्ञाप्रतिष्ठानले पनि नेपाली बाहेक अरू कुनै पनि भाषाहरूमा सामग्रीहरू प्रकाशन गर्नेतर्फ ध्यान दिएनन् । परिणामतः नेपालमा बोलिचाली र चलनचल्तीमा रहेका नेपाली बाहेकका भाषाहरू विस्तारै कमजोर हुँदै गए ।

मातृभाषामा शिक्षा प्रदा गरिनु पर्दछ भन्ने माग पञ्चायतकालबाटै उठेको थियो । यद्यपी उक्त समयमा राज्यको दमनकारी चरित्रको कारण यस सवाललाई संस्थागत र प्रभावकारी रूपमा अगाडी बढाउन सकेन । वि.सं. २०४७ मा प्रजातन्त्रको पुनस्थापना भएपछि मात्र यो आवाज प्रष्फुटित हुने मौका पायो । प्रजातन्त्र पुनस्थापना पश्चात् मात्र मातृभाषाको पक्षमा उठेका आवाज आंशिक रूपमा सुनियो । प्रजातन्त्रको आगमनसँगै सङ्गठित हुने अधिकार मौलिक हकको रूपमा स्थापित भयो । यससँगै यो आवाज अझ मजबुत तवरमा उठ्न थाल्यो । प्रजातन्त्रको पुनस्थापनासँगै स्थापना भएका गैर सरकारी संस्था र अन्तर्राष्ट्रिय गैर सरकारी संस्थाहरूले पनि मानव अधिकार र सहभागिमूलक लोकतन्त्रको आवाज उठाउदै गए । परिणामतः राज्यले नेपालको संविधान २०४७ मार्फत पहिलो पटक नेपाललाई बहुजातीय, बहुसांस्कृतिक र बहुभाषिक राष्ट्रको रूपमा स्वीकार गर्‍यो ।

२०४७ सालको संविधानमा मातृभाषामा प्रारम्भिक शिक्षाको अधिकारलाई मौलिक अधिकार अन्तर्गत राखियो । तर, यसै संविधानले देवनागरी लिपिमा नेपाली भाषालाई नेपालको राष्ट्रभाषा र नेपालका विभिन्न भागमा मातृभाषाका रूपमा बोलिने सबै भाषाहरूलाई नेपालको राष्ट्रिय भाषाको रूपमा उल्लेख गर्यो । यस किसिमको संवैधानिक व्यवस्थाले नेपाली भाषालाई उच्च र अन्य भाषालाई तल्लो स्तरको भाषाको रूपमा स्तरीकरण गरिदियो । संविधानलाई टेकेर नेपाल राष्ट्रिय शिक्षा आयोग (२०४७), राष्ट्रिय भाषा नीति सुझाव आयोग (२०५०), राष्ट्रिय भाषामा शिक्षा प्रतिवेदन (२०५४) र त्यसपछि पनि अन्य प्रतिवेदनहरूले कम्तीमा प्राथमिक शिक्षा मातृभाषामा दिनुपर्ने सिफारिस र सुझाव दिए । तथापी व्यवहारिकरूपमा राज्य सधैं यस दायित्वबाट लगातार पन्छिदै गयो (काइँला, वि.सं. २०६२) ।

यस अवधिमा राज्यको दोधारे र विरोधाभाषी व्यवहार देख्न सकिन्छ । व्यवहारमा नेपाली भाषा बाहेकका अन्य भाषालाई उपेक्षा र विभेद गर्ने तर मातृभाषासँग सम्बन्धित अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धि, सन्धि सम्झौता र घोषणापत्रमा भने नेपालले हस्ताक्षर गर्दै गयो । प्रजातन्त्र स्थापना पछि आदिवासी अधिकार सम्बन्धी संयुक्त राष्ट्र संघीय घोषणापत्र, आई एल ओ १६९, बाल अधिकार सम्बन्धी अनुबन्ध १९८९, अल्पसंख्यकहरूको अधिकार सम्बन्धी घोषणापत्र, मानवअधिकारको अन्तर्राष्ट्रिय घोषणापत्र, मातृभाषामा शिक्षासम्बन्धी युनेस्को प्रतिवेदन (१५३) को पेरिस घोषणापत्र आदिमा नेपालले हस्ताक्षर गर्यो । तर देशभित्र भने मातृभाषामा प्राथमिक शिक्षा प्रदान गर्ने काम समेत संस्थागत र व्यावहारिक रूपमा अगाडि बढ्न सकेन ।

वि.सं. ०६२/६३ को जनआन्दोलन पछि समावेशीको बहस मूलधारमा आयो । यसपछि बनेको अन्तरिम संविधान २०६३ ले पनि आधारभूत तहसम्म मातृभाषामा शिक्षाको अधिकारलाई सुनिश्चित गर्यो । उक्त अन्तरिम संविधानले प्रत्येक जातजाति तथा समुदायलाई आफ्नो मातृभाषाको संरक्षणको अधिकार पनि दियो । यससँगै देवनागरिक लिपिमा लेखिने नेपालीभाषालाई सरकारी कामकाजको भाषा मान्दै नेपालभित्र बोलिने सबै भाषाहरूलाई नेपालको राष्ट्रभाषाको रूपमा व्याख्या गर्यो । संविधानमा उल्लेखित यस किसिमको व्यवस्थाले नेपाली भाषा र अन्य मातृभाषाहरू बिचमा रहेको स्तरीकरणलाई अन्त्य गर्ने प्रयत्न गर्यो । संविधानसभा मार्फत वि.सं. २०७२ मा जारी भएको नेपालको संविधानले मातृभाषालाई २०६३ को अन्तरिम संविधानले जस्तै व्यवस्था गर्यो । यद्यपि व्यवहारमा अझै पनि नेपाली बाहेकका नेपालमा बोलिने अन्य भाषाहरूले राज्यबाट खासै संरक्षण नपाएको स्पष्टै छ ।

निष्कर्ष

भाषा आफैमा सञ्चारको माध्यम हो । तर राज्यले कुनै निश्चित भाषालाई बढी महत्त्व दिएर अन्य भाषालाई उपेक्षा गर्दा त्यसले उपेक्षित वर्ग तथा समुदायका नागरिकले सार्वजनिक, प्रशासनिक तथा अन्य क्षेत्रमा विभिन्न किसिमका समस्या, बहिष्करण तथा उत्पिडन भोग्न बाध्य हुन्छन् । नेपालमा पनि विगत लामो समय देखि नेपाली भाषालाई राज्यले सरकारी कामकाजको भाषाको रूपमा लिएर अन्य भाषालाई उपेक्षा गर्दा त्यस्ता समुदायका नागरिक आधारभूत शिक्षाबाटै बञ्चित हुन पुगेका छन् । प्रशासन, प्रहरी, सेना, शिक्षक, कर्मचारी लगायतका क्षेत्र र पदमा नेपाली भाषाबाहेक अन्य मातृभाषा भएका वर्ग तथा समुदायका नागरिक वञ्चितकरणमा पर्दै गएका छन् । वि.सं. २०७२ मा जारी भएको नेपालको संविधानले नेपालभित्र बोलिचालीमा रहेको सम्पूर्ण मातृभाषालाई राष्ट्रभाषाको रूपमा व्याख्या गरेर नेपाली भाषा र अन्य भाषा बिचमा रहेको असमानता र स्तरीकरणको समस्यालाई सैद्धान्तिक रूपमा हल गरेके छ । यद्यपि यसको व्यावहारिक कार्यान्वयन हुन नसक्दा अहिले पनि आफ्नै मातृभाषा भएका नेपालका विभिन्न जातजातिहरू समस्यामा रहेका छन् ।

सन्दर्भ सामग्री

- एब्राहम, इट्टि । (२००४) । भूमिका । मेरी डोशेन र प्रत्युष वन्त (सं.), नेपालको सन्दर्भमा समाजशास्त्रीय चिन्तन (पृ.खण्ड - हृष्व) । काठमाडौं: सोसियल साइन्स बहा: ।
- काइँला, बैरागी । (२०६२) । आदिवासी जनजातिको परिप्रेक्ष्यमा पहिचानको राजनीति र भाषा, बहा: जर्नल, २(२), पृ.१ - २८ ।
- केन्द्रीय तथ्याङ्क विभाग । (२०६८) । जनगणना २०६८ भाग १ । काठमाडौं: नेपाल सरकार राष्ट्रिय योजना आयोग, तथ्याङ्क विभाग ।
- तमोट, काशीनाथ । (ने.सं. ११११) । नेपालभाषाया प्रसार । येँ, नेपा: नेपालभाषा परिषद ।
- मर्हजन, विपेन्द्र । (ने. सं. ११२९) । ज्यापू दिवस राष्ट्रिय दिवस । ज्यापू पौं: ज्यापू महागुथिया ख्या: पौं, ४(६२), पृ. १९ - २२ ।
- यादव, योगेन्द्रप्रसाद । (सन् २००६) । तराईका भाषाहरू ः सन्दर्भ र सम्भावना । वसन्त थापा र मोहन मैनाली (सं.), मधेस समस्या र सम्भावना, (पृ. ८४ - ९८) । काठमाडौं ः सोसल साइन्स बहा: ।
- यादव, योगेन्द्रप्रसाद र पूर्णमान शाक्य । (२०६५) । राज्य पुन: संरचनाको सन्दर्भमा नेपालको वर्तमान भाषिक स्थिति र समावेशी भाषानीति: सेमिनार प्रतिवेदन, २०६५ माघ, सिनास र सासअको ।

शाक्य, रत्न सुन्दर । (ने. सं. १११२) । नेपालको इतिहासमा कलंकित घटना । भक्तपुर ः युवा बौद्ध पुचः ।

श्रेष्ठ, महेशमान । (२०६४) । नेवाः स्वशासन । ह्याउँ निभा ः नेवाः राष्ट्रिय मुक्ति मोर्चा नेवाः केन्द्रीय समितिको मुख पत्र, १ (१), पृ.

४८ - ५० ।

- Bista, D. B. (1982). The Process of Nepalization. In Dor Bahadur Bista, Shuigeru Iijima, Hiroshi Iishi, Yashuhiko Nagano & Yoshio Nishi (Eds.), *Anthropological and Linguistic Studies of the Gandaki Area in Nepal* (pp. 1-12). Tokyo : Tolyo University of Foreign Studies.
- Gupta, A. F. (1997). When Mother-tongue is not Preferred. *Journal of Multilingual and Multicultural Development*, 18(6), pp. 496-506.
- Lawoti, M. (2005). *Towards a Democratic Nepal: Inclusive Political Institutions for a Multicultural Society*. New Delhi: Sage.
- Nakarmi, S. S. (2017). Diversity and Inequality Amongst Newars: The Flaws of a 'Blanket Approach. *CARS*, 2, pp.59-73.
- Nakarmi, S. S. (2010). Newarbhitra Shikshama Asamanata ra Samabesikaranko Bahas. *Studies in Nepali History and Society*, 15 (1), pp.135-151.
- Pfaff-Czarnecka, J. (1997). Vestiges and Visions: Cultural Change in the Process of Nation-building in Nepal. In David N. Gellner, J. Czarnecka and J. Whelpton (Eds.), *Nationalism and Ethnicity in a Hindu Kingdom : The Politics of Culture in Contemporary Nepal* (pp. 419-470). Amsterdam: Harwood.
- Shrestha, B. G. (1999). The Newars: The Indigenous Population of Kathmandu Valley in the Modern State of Nepal. *Contribution to Nepalese Studies*, 23 (1), pp. 83- 117
- Tumbahang, G. B. (2012). Linguistic Pluralism in Nepal. *Contributions to Nepalese Studies*, 39 (Special Issue), pp. 77- 104.
- UNESCO. (1953). The use of Vernacular Language in Education. *Monograph on Fundamental Education*. Paris: UNESC
- Walter, Stephen L. & Dekker D. (2011). Mother Tongue Instruction in Lubuagan: A Case Study from the Philippines. *International Review of Education*, 57, pp.123-235. DOI: 10.1007/s11159-011-9246-4
- Whelpton, J. (2008). Political Identity in Nepal: State, Nation and Community. In David N. Gellner, Joanna Pafaff-Czarnecka and John Whelpton (Eds.), *Nationalism and Ethnicity in Nepal* (pp.39-78). Amsterdam: Harwood